

== L L O ==

Ք

Սկզբնաւորութիւնները կհանքին
ու գրականութեան մէջ:

առ մի. շատ դժուար չէ այդ առաջին գործողութիւնը վասն զի այդ ատեն մեղուները չեն խայթեր, Հեռանանք այժմ վայրէն ուրկէ բռնած էինք մեղունները և զընանք մի ուրիշ տեղ. քիչ վերջը ազատենք մեղուններէն մին և նշանակենք անոր թոած ուղղութիւնը որը մի ուղիղ գիծ կը լինի, նշանակելով մեր նախկին կեցած տեղը երթանք այժմ ուրիշ տեղ մը ու ազատ ձգենք մի երկրորդ մեղու: Եթէ մենք կրկին նշանակենք այս երկրորդի թոած ուղղութիւնը ևս՝ կը տեսնանք որ այս երկրորդ գիծը կը կազմէ առաջին հետ անկիւն մը որի ծայրին կը գտնուի փեթակը. և իսկապէս առաջնանք այդ երկու գծերուն միջին ուղղութեամբ դէպի անոնց հատման կէտը. եթէ կը վարանինք՝ կընանք արձիկը քանի մը ուրիշ մեղուներ իրարու ետեւ. ատոնցմէ իւրաքանչիւրին մեկնումը իրեն թոած ուղղութեամբ ճամբայ կը ցուցնէ և վերջապէս կը հասնինք փեթակին առջեւ:

Գիտնալով այժմ միակ փեթակին տեղը մենք կընանք այժմ ուրիշ կերպ կատարել փորձը: Փեթակէն որոշեալ հեռաւորութեան մը վրայ բռնենք աւարառութեան մէջ մին. նախ քան կրկին ազատ ձգելը ծածկենք անոր բարդ աչքերը ամենայն զգուշութեամբ սեւ խեփ բարակ շերտով մը, բոլորովին վատահ ըլլալու համար ծածկենք նաև փոքրիկ աչքերը ու ապա ազատ ձգենք կուրացրած մեղուն: Նա ուղղակի դէպի փեթակ կ'ուղղուի որպէս թէ իրեն ոչ մի բան պատահած չըլլար: Կարելի է բազմապատկել նմանօրինակ փորձերուն թիւը, բայց առաջին երկու փորձերը միմիայն կը բաւեն ցուցնելու համար որ մեղուններու աչքերը անհրաժեշտ չեն իրենց բնականաբան դառնալուն համար:

ՇԱՊՈՒՆՆԱԿ ՓԻՆՍԵԱՆ

Բժշկութեան ուսանող Ժ. Նեկ համալսարանի:

Շարայայայտի

Լէօի վրայ մէկ կենսագրութիւն կարդացք եմ. փոքրիկ տետրակը՝ զոր հրատարակեց Լ. Բաբայան անոր յորելեանի առթիւ: Ու կարծեմ Լէօ դեռ ասկէ աւելի լիակատար կենսագրութիւն չունի: Սոյն տետրը կը ստուերագրէ շատ մեծ բայց ամբողջական գիծերով կենանք այն մարդուն որ 1908 մայիսին, քաբախել տուաւ հայութեան սիրտերուն՝ իր քսանուհինգամեայ յորելեանին օրը, որ մեր զբաղմունքներուն համար շատ սովորական երեւոյթ չէ: Բաբայան՝ Լէօի նախնական կրթութենէն սկսելով իր կենսագրութիւնը կը հասցնէ մինչև անոր քսանուհինգամեայ զբաղմունքներուն տարին:

Ու յետին յօդուածները, զոր ես կարդացի Լէօ «Հորիզոն» թերթին մէջ, Արուսեանի և ուրիշ հարցերու շուրջ, նկատեցի որ նա զգալի փոփոխութիւններ կը արձակէ իր մտածելու կերպին և ընդհանուր առաջ խաղաղեցողութեան մէջ: Արուսեանի նոր բմբուսները կը ցուցնէ կազմած ըլլալ. զբաղմունքներուն մէջ ինչ որ յառաջ գինք կը զարմացնէր ու կ'ոգեւորէր, հիմայ իրեն մտածել, դիտել, դատել ու ճշդ դիւ կու տայ: Դրութիւններու նոր տեսակութիւններ ունի կեանքի իրականութեան վրայ, աւելի հաստատուն, աւելի լայն ու լուսաւոր:

Թերեւս Եւրոպայի մէջ կատարած իր ուղեւորութիւնը, 1908, — դիտելի է որ Լէօ առաջին անգամն էր որ Հայաստանէն ու Կովկասէն դուրս կ'ելլէր, — և թուրքիոյ մէջ կատարուած յեղափոխութիւնները ազդած ըլլան իր վրայ: Իր կեղակարծ առողջութիւնն իսկ նուազեցողած ըլլայ իր կորովը, որով այլ եւս խանգարուածութիւններու հզօրեղացէս աւ ընդեր-

կար չդիմանար: Յայտնի է որ Լէօ ժուղովրդական խաւէն կ'անցնի անձնական, կամ աւելի ճիշդ անձնաւորութեան դասակարգին: Չեմ ուզեր հասկցուիլ թէ նա կը դադրի ժողովրդեան մէջ ու ժողովրդեան հետ ըլլալէ: Բայց նա կը թուի յանգամ ըլլայ իր աշխարհայեցողութեանց մէջ այն ըմբռնումին, այնքան պարզ՝ զոր Հիպպոլիտ Տէն կը վարանէր յայտնել, և սակայն այնքան ու միակ ճիշդը, այսինքն է թէ կեանքը շատ բարդ, շատ աղամուղեալ երեւոյթ մըն է և թէ վարժ անձ մը աւելի կրնայ այս խառնակութեան մէջ դիտել ու դարձնել, քան անձ մը որ այն պէս չէ:

Այս փոփոխութիւններովը նա իբր նոր միտք մը կը դնէ իր անցեալ և ներկայ կեանքին մէջ. կեանքին՝ զոր ազգը տօնեց և կեանքին զոր կը մնայ իրեն դեռ աշխատիլ անոր համար: Մաղթելով իրեն ուրիշ ոսկիէ յոբելեան մը քաջութեան ու քաջողութեան, կարծենք իրաւունքն ունենալ խօսելու իր գործունէութեան վրայ մինչև իր քսանուհինգամայ յոբելեանը, մաս մը որ կ'երեւի թէ մեռած է իր կեանքին մէջ, առանց համաստիճանները վերաւորելու և անձնասիրութիւնները տրորելու:

Ինչ որ Բաբայեանի կենսագրութեան մէջ աչքի կը զարնէ, աղքատութեան այն ծայր աստիճան վիճակն է ուր կը գտնուի Լէօի ընտանիքը: Հայր ու մայր, շատ սովորական ու տաժանելի աշխատութեամբ, մէկը փոխնիփոխ դերձակ, ժամկոչ, միւսը լուացարար և հացթուի, հագիւ կրնան օր-սպանիկ մը հոգալ: Ժամանակ մը՝ արդէն շրջանաւարտ, Լէօ կ'ապրի նոյն իսկ խորճիթի մը մէջ, շնորհաւած շուշեցի հարուստէ մը, որ իրաւունքն ունի բոլոր ընտանիքը իր գործերուն աշխատեցնելու: Լէօ շատ խաւար կացութենէ կը սկսի, և աշխատութեան ու զգացումներու որքան հոլովոյթներէ պիտի անցնի նա մինչև որ իր բարոյական կուրծիկն ու իմացականութեան լոյս աշխարհը գայ:

Ժողովրդավար ոգի մը, ոգի մը իբր

ընդեւացած՝ իբր սիրահար թշուառութիւններու և թշուառներու իր մէջ շատ խոր և զրեթէ բնածին կրնայ ըլլալ:

Ու Լէօ կը սովորի առանց գիտնալու թերեւս ինչո՞ւ և որո՞ւն համար: Ոչ ոք կը մտածէ իր դպրոցականի պէտքերուն ու ծախքերուն վրայ: Նա կը սովորի ու կը յառաջդիմէ՝ իբր բնագոյով ու բախտով:

Հայերէն կը կարդայ, աշխարհաբար կը գրէ, կը յաջողի նոյն իսկ հասկնալ գրաբար ժամանակագիրներն ու պատմիչները, և ամէն բան: Լէօ Շուշի թեմական դպրցին մէջ բոլորովին կը տիրանայ հայկական իմաստութեան: Իր ուսմանց այս նախակրթական շրջանին ազդեցութիւն մը կրնայ կրած ըլլալ Խորէն Ստեփանէ՛՛՛ որ սեսուէն էր և փափագեանէ՛՛՛ որ Դորպասի համալսարանը աւարտած էր:

Հիմայ որ այս գիտութիւնը ունի նա գործ մը կը փնտռէ, օգնելու համար իրեն և իր ծնողաց: Ու չիյաջողիր գտնել և ոչ իսկ շատ համեստ պաշտօն մը: Եւ փորձով կը հասկնայ որ բոլոր իր հայկական իմաստութիւնը ոչինչ չարժեք, այսինքն շատ քիչ բան կ'արժէ և ոգի մը չապրեցրնէր:

Լէօ վերստին դպրոց կը մտնէ ուրիշ շրջան մըն ալ աւարտելու, բայց այս անգամ քաղաքային դպրոցը՝ ուր զօրաւորը ուսերէն լեզուն էր, կը տիրէր: Եւ ուսեւրէնովը, շրջանն աւարտելէ վերջ, նա միջոցն ունի տիեզերական գաղափարներու հոսանքին հետ յարաբերութեան մէջ մըտնելու: Նա կրնայ այլ ևս ինքնօգնութեամբ ձեռք բերել առաջին կարգի զարգացման աստիճան մը, կրնայ ընդունուիլ համալսարանի մը մէջ ընթացքի մը հետեւելու համար, կրնայ կեանքին մէջ մտնել ասպարէզ մը փնտռելու: Լէօ ստիպուած է այս վերջինն ընտրել օգնելու համար ամբողջ որբացած ու աղքատը ընտանիքի մը որ՝ հաց հաց կ'աղաղակէ:

Նա Բագու կ'երթայ գործ մը գտնելու և նաւթի մայրաքաղաքին մէջ հիւանդութիւն մը կը գտնէ: Դառնալով Շուշի Թար-

մատար գրագիր մը կ'ըլլայ նոտարին քով, 1881 նոյն քաղաքին մէջ հեռագրատան պաշտօնեայ կը դառնայ: Տարիներ վերջ զինք վերստին կը գտնենք Բագու իբր վարիչ Արոր տպարանին: 1895 տարին միայն է որ Լէօ կը հանդիպի իր բուն ճամբուն վրայ կանչուելով թիֆլիզ իբր մշտական աշխատակից ու քարտուղար Մշակի: Բայց իրօք Լէօ անոր ոգին կը դառնայ: Եւ երբ զայն ձգեց, 1906, իր գրագէտի դէմքը այնքան յստակ ու բարձր քանդակուած էր, որ նա այլ ևս ուրիշ ոճով չէր կրնար ըլլալ:

Ամբիփենք հիմնական գիծերը իր կեանքին: Լէօ շատ աղքատ ծնած է. գիտէ միայն հայերէն և ռուսերէն: Շուշիէն դուրս շատ ճամբորդած չէ, և միայն թիֆլիզի մէջ է որ կը հանդիպի ընդարձակ ու բարձր կեանքի մը: Ռուս և թուրք պատերազմին ժամանակ եռանդուն պատանին մըն է. ժամանակակից է Ռաֆֆիի և Արծրուների. մասն ունեցեր է, մերթ գործունեայ իր շուրջի և շրջանի հասարակական հարցերուն մէջ. և ընդհանրապէս զօրաւոր կազմուածք մը չէ:

Բոլոր այս շրջապատին մէջ, մարդը որ կայ իր մէջ, իր հոգեբանութիւնը որ պիտի զարգանայ, ուրիշ չի կրնար ըլլալ՝ բայց եթէ ժողովրդական, ժողովրդական ինչպէս կը հասկնար Արծրունի, ինչպէս կը հասկնար Ռաֆֆի. հայ ժողովրդեան օգտակար բան մը ըսել, ըսել բան մը զոր ժողովուրդը հասկնայ, բայց ժողովուրդը առնուած իր ամենէն ստորին խաւին մէջ, ամենէն անտեսուած ու խեղճ խաւին մէջ, ինչպէս եղած էր իր հայրը, մայրը, ամբողջ մեծ զանգուած մը հայերուն. ստեղծել դէմքեր որ զայն ոգեւորէ, որ զայն ուրախացնէ, որ զայն հայ ընէ ու պանծացնէ:

Յետոյ, Լէօի մէջ հասակի տարբերութիւնը կայ Արծրունիի ու Ռաֆֆիի վրայ. ինք շատ աւելի երիտասարդ է, և կու գայ սկսիլ զազափարնելու աշխարհը հոն՝ ուր զայն հասուցեր են իր մեծ նախընթացները:

Աւելի կարդացեր է, և շատ կարդացեր է. և ոճ մ'ունի շարեւել ու շինելու, ինչ ատաղճ ալ ձեռքին տակ ինչայ, շէնք մը՝ որ ստէջ ճարտարապետութիւն մ'ունի, յատուկ ճարտարապետութիւն մը, պարզ, հանգստաւէտ, լուսաւոր ու արողշապահական, նման այն բանեւորական տներուն զորս քաղաքապետութիւնները կը կանգնեն չորրորդ կարգի անմիջոց և անօգնական դասին համար:

Աւելին՝ Լէօ ունի գիտական միտք մը. չեմ ըսեր թէ մասնագէտ մըն է, որ թէզ մը կամ ուսումնասիրութիւն մը կը գրէ կահաւորուած, խնդուած, ծանրաբեռնուած կոչումներով, ծանօթութիւններով ու թրւարկումներով, — բայց ինք բոլոր պատճառաբանութեանց ու աղբիւրներու մէջէն կը փնտռէ ընտրել աւելի յստակը, աւելի անմիջականը:

Հուսկ՝ իր քսանուհինգամեայ գրական գործունէութեան մէջ ի՞նչ եղած է Լէօ. ինչպէս պէտք է զինք սահմանել. հրապարակագիր մըն է, գրական քննադատ մը, պատմաբան մը, վիպասան մը: Թեւ ըսեալ բոլորն ալ է, թերեւ և ոչ մէկը. բայց այս ստոյգ է թէ այս սեռերէն և ոչ մէկուն մէջ Լէօ այնպէս հզօր, այնպէս ներկուտ ու տիրող չէ որ ճնշէ ու ստուեր ձգէ իր միւս նկարագիրներուն վրայ: Ահա քսանուհինգամեայ պիտի չգգայինք: Նա ուժով զրօնուած դէմք մ'ունի, միակ դէմք մ'ունի. խոր ու փափուկ գիծերու և զոյներու ըսքանչիւի նկարիչ մը յոռետես խորհողի մը ներկուտութեամբը և մարդկային թշուառութիւններու խորհրդապաշտ շունչով ըզգայուն ու զգացնող բանաստեղծ մը: Մարգարէ մը, — այս բառը ո՛չ իր կանխագուշակ իմաստով, — և իմաստասէր մը էսթէթի մեծ զգացողութիւններով:

Լէօի բոլոր սեռերուն մէջ ալ, կովկաս կան հիմայ խումբ մը նոր գորդներ, կ'երեւի համալսարանականներ, Ռուսիոյ, Չուիցերիի կամ Գերմանիոյ մէջ, որոնք աւելի քննական միտք ունին, աւելի ընդարձակ ու խոր զգացումներ արուեստի մասին,

բայց ինչ որ կը պակսի ամենուն և ինչ որ կը կազմէ Լէօն, միաներէն տարբեր, իր արուեստն է, իր յատուկ արուեստը՝ որով կը զգայ թէ ինչ պէտք է ըսել ժողովրդեան, որ անոր արտո՞յն ըլլայ, ինչ պէս պէտք է ըսել որ անոր մտքո՞յն ըլլայ։ հայ կեանքին ու կարիքներուն մեծ ճանչցող մըն է։ Ասկէ զատ դիւրին, գուրեկան ոգի ունի և դատաստանները հանգարտ, ճիշդ ու չափով։ Անվիճելի կերպով ունի մեծ քանակութեամբ ֆիլիմ, տեսակ մը ֆիլմի և անխոնջ յարատեւութիւն մը։

Բոլոր իր գրուածներուն մէջ մենք պիտի հետեւինք այս ոգիին զարգացման, իր այլ և այլ ձեւերուն տակ զոր նա կը ըստանձնէ։

Փնտոցի կարգալ իր շատ նախկին յօդուածները՝ որոնք սահմանուած են թերթերու մէջ կորսուելու։ Սկզբնաւորութիւնները իրենց մէջ առանձին թարմութիւն ու նշանակութիւն ունին։ Լէօ իր առաջին յօդուածները հրատարակած է Մշակի մէջ, Արմէնիայի մէջ, Արձազանքի մէջ, կամ առանձին հատորով։ Մշակի մէջ Նամակ Շուշուք վերնագրով և Գառնապի ստորագրութեամբ թղթակցութիւններ ունի որոնց մէջ ունենց տեղեկատուութիւններ են¹, ուրիշներ ազգային այլևայլ բարքերու նշկատմամբ տեսակ մը հրապարակախօսութիւն, Արծրունի սեռէն²։ Մշակի մէջ ունի նաև քանի մը թերթօններ, Կրիտիկան մեր Վսմուդի մէջ³, օրինակի համար, Առողջապահութեան մասին⁴, կը թարգմանէ Գ. Լ. Մարգարիտի Արարատի ուղեւորութիւնը, Արձազանքի մէջ կը գրէ Մի քանի հնուրիւններ⁵, Մի նոր Մարիթաս Կատիկա⁶, իր իսկ ստորագրութեամբ, Առաքել Բա-

բախանեանց, և Փորթուգալեանի Արմէնիային կը գրէ Հայ գիտացի⁷ ընկերաբանական ուսումնասիրութիւնը Ռուսահայ ստորագրութեամբ և Հիւն, հիւն⁸ իտեղեւութեան ու հնութեան պատկերը մաշած պատառի մը։

Այս սկզբնաւորութեանց մէջ իսկ, ապագայ մարդը ամբողջ է իր բոլոր ճիւղաւորութիւններով։ Կայ վիպասանը, պատմիչը, քննադատը, հրապարակագիրը։ Իր տեղեկատուութիւնները մանրամասն են, տեղն ի տեղ, և քնաւ փոյթ չունի շտապելու։ մէկ քանի միայն փոյթ ունի։ Խօսքը կազմել, ըստ կարելոյն կարճ ու յստակ։ Կ'ուզէ որ դիւրաւ հասկցուի։ որովհետեւ կը զգայ որ երկար պիտի խօսի, պէտք է թեթեւ ըլլալ, պէտք չէ ընթերցողին միտքը ծանրացնել։ Միտք մի'ունի դիտելու, քննելու, շահագրգռուելու ինչ որ կը պատկանի հայ կեանքին, ըլլայ ձեռագիր կամ արձանագրութիւն, հին կամ նոր, բան կամ բարքեր։

Իր բաղձանքները օգտակար ըլլալու հասարակութեան կամ տենչը բան մը գրելու դեռ զսպուած չենք երեւի։ Ետոյ բոլորովին պիտի թողու մէկ քանի ճիւղեր, ինչպիսիք են թարգմանական կամ քնարականան առողջարանական ճիւղեր, ամփոփուելու համար հայ կեանքի ուսումնասիրութեան ու պատկերացման, հրապարակագրութեան, վէպի, կամ գրական պատմութեան մէջ։ Դեռ կը ծփայ նոյն իսկ իրեն անուն մը ընտրելուն մէջ։ Կեղծանունները սպէշ կը փոփոխէ և իրր ձայն մը, ձև մը փնտռելու հետ է, համապատասխանող իր հոգւոյն ու մտքին, անոնցմէ եկած արձագանգ մը, զայն անմահացնելու համար։ Ու կը գտնէ Լէօ ա-

1. Մշակ 1883 թիւ 149 Խանքեանդի վրայ, 185 Կարլ Վիլմանի սպանման վրայ։

2. Մշակ 1883, թիւ 128 (որորդներու նորածնուածները վրայ, 127 Փահաններու և զարոցներու վրայ)։

3. Մշակ 1883 թիւ 118, 119, 141, և և։

4. Մշակ 1883 թիւ 194, 195.

5. Արձազանք, 1885 թիւ 9.

6. Արձազանք, 1885 թիւ 14.

7. Արմէնիա 1885 թիւ 22, 23, 24, 25, 26, ինչու համար այս գրութեան առաջին յօդուածը, թիւ 22, Լեւոնի ստորագրուած է ու Փարիզէն Կ'ուղղուի, մինչ միւսները առաւանդ ստորագրութիւնը կը կրեն։

8. Արմէնիա 1885 թիւ 50, 51.

նունը : Լէօ առաջին անգամ կը գտնեմ ստորագրուած կլիտիկան մեր մամուլի մէջ¹ յօդուածին տակ :

Լէօ գրականութեան ասպարէզ կոխած միջոց իսկ, իր շրջապատի կեանքէն դուրս, կը գտնուի նաև ուրիշ երկու մտաւորական ու մատենագրական ազդեցութեանց տակ. անմահն Արծրունիի ու Ռաֆֆիի :

Շուտով ինք Մշակ կը ստանայ, Մշակի ընթերցող կը դառնայ, թերթին համակրող ու թղթակից. Արծրունիի ազդեցութեան տակ : Արծրունիի աշխարհ հայեցողութիւնները զինք կը ցնցեն, կ'ոգեւորեն, և իր ժողովրդեան նուիրուած ոգին անոր շունչին տակ է որ կը կենդանանայ ու կը կաղապարուի : Չինք արդէն այնպէս կը գտնեմ 1885 տարին, ինչ որ մնաց միշտ՝ մինչև իր 25 ամեայ յորեւանին օրը : Երբէք չէ շեղած իր ուղղութեանն ու մեթոդէն, աւելի յառաջադիմոր է ու զարգացեր է միայն իր առաջին քայլին վրայ : Էւ մեծ արուեստ մըն է 25 տարուան մէջ իր անձին հետ հաշտ ելթալ :

Տեսէք ինչ կը գրէ Հայ գիշացի պատկերին մէջ. «Մեր գրականութիւնը մինչև այժմ ինքնուրոյն ժողովրդական գոյն չի ստացել. վերջէք հայ հրատարակութիւններից մի քանի տասնեակ հատորներ, կարգացէ՛ք, արդեօք իրական կեանքը, հայի կեանքը իր ցեղական ու պատմական առանձնայատկութիւններով կը տեսնէ՞ք պատկերացրած նրանց մէջ. կը գտնէ՞ք ժողովրդի ոգին, նրա ստամոքսին յարմար կերակուր, բնութիւն, որով նա կարողանայ հետաքրքրվել : Պատասխանը պիտի բացասական լինի, թէ բացառութիւնները չհաշվենք : Մեր լեզուագէտների համար ոչինչ դժուարին չիկազմում լցնել գրական հրապարակը բազմաթիւ թարգմանութիւններով և անմարս ու անճոռնի քննադատական, փրիւստփայական, իմաստասիրական աշխատութիւններով, խորթ կեն-

սագրութիւններով. դրանք են նշանակւում ժողովրդի համար, որը դեռ կարօտ է շատ տարրական հասկացողութիւնների, որը չըզիտէ թէ մատը կտրած ժամանակ ինչ պիտի անէ, չգիտէ թէ ինչու է ինքը աղքատ և ինչ կարող է անել լաւ ապրելու համար, չըզիտէ վերջապէս թէ ինչ պիտի անէ դրամական և հողային բազմաթիւ վէճերի ժամանակ, ո՛ր երթայ » :

Ունէ՞ր Լէօ բանաստեղծի մեծ տաղանդ, թույլէ՞նք, հզօր երեւակայութիւններ, նա այս բոլորին ալ թեւերը կ'ամփոփէ, կը փոքրկանայ, իջնելու համար մինչև գիւղացին որ չգիտէ թէ մատը կտրած ժամանակ ինչ պէտք է անէ : Ինչ ալ գրէ այսուհետեւ, վէպ, պատմութիւն, քննադատութիւն, հրապարակագրութիւնն ամիշտ աչքի յառաջ ունի այս գիւղացին, որուն կ'ուզէ օգտակար ըլլալ, որմէ կ'ուզէ հասկըցուիլ : Կերպով մը Լէօ այլ ևս ազատ խորհող մը չէ, ազատ գրող մը : Չունի արուեստի նախանկար գաղափարներ կամ իդէալներ զորս ընդգրկէ ու անոնց հաստատարմի մնայ. կամ մասնաւոր թէ չունի բայց եթէ մէկ իդէալ, գերագոյն, տիրող իդէալ՝ որ իրեն արուեստի բոլոր կանոնները կը թելադրէ, նոյն այս հայ ժողովուրդը որ ոչինչ գիտէ, և որ պէտք է ամէն բան գիտնայ : Արուեստի քննադատութեան օրէնքներն ալ հայ ժողովուրդն է որ իրեն կու տայ :

Այնպէ՞ր Հայկունիի դէմ գրած միջոց, որ կ'երեւի բաւական դատողութիւն չունէր Ռաֆֆին հասկնալու, նախ իրեն ըջնանդատի օրինագիրը մը կը գծէ. « Հայկունի գուցէ լաւ կրիսկոս լինէր եթէ ճաշն աչքը հայի հոգին, նրա կեանքի հոսումն, նրա կեցութեան կերպը, հասկնար գրողի ոգին, նրա նպատակը և նրա հոգեկան արժանաւորութիւնները. աչքի առաջ ունենար հայ գրականութիւնն ու նրա դրութիւնը, համեմատէր նրա ծննդեան և զարգացման պերիօդները ուրիշ գրականութիւնների այդ պերիօդների հետ. վերջապէս նպատակ ունենալ ծառայել հայ գրականութեան զարգացման օգտին » :

1. Տես Մշակ, 1883, թիւ 18.

Հայ ժողովրդեան օգտին համար եղած քննադատութիւն է այս, բայց ոչ արուեստի քննադատութիւն։ Դատելու համար արուեստի գործ մը հայ ժողովրդեան մէջ յայտնուած, անպայման, անշուշտ, պէտք է խորապէս ճանչնալ այն կեանքը ուր այս գործը ծնունդ առած ու կազմուած է։ Բայց ասիկայ ամբողջը չէ։ պէտք է նայիլ միանգամայն թէ զրոյը կրցե՞ր է հաւատարիմ թարգման ըլլալ այս կեանքին, կրցե՞ր է տալ անոր պահանջուած ձեւը, լաւագոյն ձեւը։ Հոս տեղը չէ վիճելու թէ ինչ աստիճանի մէջ Ռաֆֆիի միտքերը ճիշդ ու նպատակին յարմար էին, բայց ոչ ոք պիտի ուրանայ Ռաֆֆիի՝ մեծ ծանօթութիւն հայ գեղջկական կեանքին և ասպետական ու եռանդուն ոգի մը բոլորովին նուիրուած հայ ժողովրդեան։ Բայց իբր խորհող, իբր մատենագիր, իբր ամբողջ գրուածքի մը, վէպի մը ծրագիրը ուրուագծող ճարտարապետ, նա ունի մեծ թերութիւններ, անհեթեթ և անհերքելի թերութիւններ՝ սակայն ոչ անոնք զորս կը քաշըչէ Հայկունի։

Բայց Ռաֆֆիի ոգին բաւական եղած է Լէօի համար։ ամենանուէր մը, բարեկամ մըն էր սա հայ ժողովրդեան, հայ գիւղացիին որ զանխուլ անկիւններու մէջ կը խողովորդէր, առանց որ մէկը վրան մը տածէ, առանց որ զիտնայ միջոցները կացութենէն փրկուելու, էր ուրեմն մեծ արուեստագէտ մը, զրոյ մը։ Օգտակարը, կարելորդը, նպատակայարմարը ընդհանրապէս իր ազդող մասն ունի Լէօի քննադատութիւններուն մէջ։ Թէև ոգին բաց ունի բոլոր այն գործերուն հանդէպ որոնք ճշմարիտ գրական արժէք մ'ունին, և զգացման մեծ ու ազնուական խորութիւն մը, բայց ժամանակը շատ իրեն մէջ ապրած է և ինքը ժամանակին։

Ռուս և թուրք պատերազմի տարիներն էին։ Ժողովուրդը յուզման մէջ էր ու սիրտերը կը բարախէին։ Խնչ պէտք էր հանդիպել, պիտի հանդիպէր մեծ բան մը այս մեր անապատ երկրին՝ ուր սակայն զրախտը եղած էր, կ'ըսէին։ Այս պարագանե-

րուն է որ կը հրատարակուի Ռաֆֆիի խենթը, գործ մը որուն մէջ բոլոր գիծերն ու զոյները կային ինչ որ կը կազմէր նոյն ժամանակի հայականութիւնը։ Զգայնութեան գործ մըն էր, գործ մը որ բախտի պիտի հանդիպէր։ Լէօ զայն եօթն անգամ կը կարդայ, անով կը լեցուի։ Բոլորովին Ռաֆֆի ազդեցութեան տակն է, հոգի մը որ կը ծփայ Մշակի հիմնադրին ու խենթի հեղինակին յոյգերուն մէջ, և դեռ իրեն չիպատկանիր։

Սոյն ժամանակները լոյս տեսնող իր մէկ փոքրիկ գործը, Ռիտաւորի յիշատակարանը նա կը նուիրէ Ռաֆֆիի ջերմ ընծայականով մը։ Այս ընծայականին մէջ իր հոգիին նոր գիծ մըն ալ կը տրուի մեզ, տեղական սերը։ Ո՞չ ապաքէն Ռաֆֆի գրած է խամսայի Միլիթրութիւնները, որ Ղարաբաղը այնպիսի փառաւոր անցեալի մը մէջ կը յայտնէր։ Անակնկալ մըն էր այս գիրքը և Լէօ ինքզինքն այնքան հպարտ կը զգայ այսպիսի երկրի զաւակն ըլլալուն վրայ, որ գրեթէ երախտագիտական պարտք մը կը համարի ո՛ր և է նուէր մը ընել հեղինակին, ու անոր կը նուիրէ իր Ռիտաւորի յիշատակարանները։

Վերնագիրը պէտք է շիտակ հասկնալ։ առանց այլևայլի։ Լէօ իր մէկ ուխտագնացութեան նկարագրութիւնը կ'ընէ դէպի Դիզափայտ։ Շատ սովորական նկարագիր մըն է, ուր կը զգացուի սկսնակի մը գրիչը, որ սո՛չպ կանգ կ'առնէ արեւու ճառագայթներուն ու մացառներուն դիմաց որ կը խափանեն իր ճանապարհը։ Բազմակողմանի դիտողութիւններ ունի հրապարակագրի, հնախոյզ հետազոտողի, և տեսակ մը վիպասանի որ խամսայի Միլիթրութիւններէն գոյն մը կը յիշեցնեն։ Նա կը գտնուի դեռ Ռաֆֆիի ազդեցութեան տակ. ու մենք միշտ պիտի գտնենք այս երկու կամքերը իր մէջ Արծրունիին ու Ռաֆֆիին, որոնցմէ Լէօ բոլորովին չազատիր բայց եթէ իր յոբելանէն վերջ։

Վերջերս միայն է որ տեսակ մը թեւահաւատութիւն կը ցուցնէ անոնց գործին և անոնց արուեստին հանդէպ։ Նոր նոր

կը զգացնէ թէ ժամանակները փոխուած են հայ աւելի կրթուած սերունդի մը հաւասար և խենթն ու Մշակ ուրիշ բան չեն այլ ևս բայց եթէ հին բաներ որոնք իրենց դարուն փայլուն ազդեցութիւն մը ունեցեր են, որոնք պատրաստեր են ներկայ սերունդը բայց որոնք այլ ևս անկարող են անոր առաջնորդելու:

Հ. Ն. ԱՆԻՍԻԿԵԱՆ

Շարունակելի

ՊԱՅԻՐ ՄԸ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԳԱՂԱՓԱՐԻՆ ՇՈՒՐՋ

«Հայրենիքի երկու ըմբռնումներ. — «Ազգասիրութեան» հանգանակ մը՝ նոր շարադրուած. — «Միջազգայնութիւնը» և Հայեր. փայփայտած վտանգ մը. — «Միջազգայնութեան» ազդեցութիւնը ազգային պատմութեան, ազգային լեզուի վրայ. — Հայ հեղինակներու դասնանքը»:

Հայրենիքի գաղափարը յեղաշրջման մէջ է. թերևս հետո չէ այն ժամանակը՝ ուր անոր պատմաբանները երկու ժամանակաշրջան որոշեն Հայութեան մէջ, մին՝ ժիժ դարու հետ վերջացող, միւսը ի դաւրուն հետ զարգացած: Բնական հայրենասիրութիւնն է որ ներկայապէս խուլ պայքար մը կը մղէ արուեստական հայրենասիրութեան դէմ, թիւրքահայր բանաստեղծական ոգևորութիւնը կովկասցիի «գիտական» և ցուրտ ըմբռնումին դէմ:

Որո՞նք վերապահուած է յաղթանակը: Լուռ և խորհրդաւոր պայքարին ելքը վճռական պիտի ըլլայ հայ ճակատագրին համար: Երևոյթը, հոգեբանական խառնուրդ մէջ ծածկուած, իր արտայայտութիւնը պիտի գտնայ ամենէն կենսական խնդիրներուն մէջ: Կովկասցի վճռական է. նա գիտէ գործել, կազմակերպել. թիւրքահայը դեռ և ոչ իսկ որոշ գիտակցութիւնն ունի իր հոգեկան հակումներուն, իր բոլոր ոյժը

սակայն նոյն իսկ իր գաղափարին մէջն է, Հայրենասիրութեան բնագոյնը ըմբռնումին մէջ, ծնունդ ցեղի ու միջավայրի, հետևաբար աւելի տևական՝ եթէ բռնի ոյժ մը զայն արմատախիլ չընէ:

Միքայիկ Վարանդեան Կովկասահայ գրողներու ամենէն ազդեցիկներէն մին է. իմաստասէր միտք մը՝ հրապարակախօսի խառնուածքին միացած. մտաւոր ղեկավար մը՝ զրեթէ գիտութեան շեշտով. չի տարուի առօրեայ ներշնչումներէ. պէտք է իր շէնքը աւարտած ըլլայ ներկայացնելէ առաջ, իր պաշտօնն է ազգային ներկայ կեանքը ղիտել փիլիսոփայութեան տեսակէտով. բաղդատել ժամանակակից պատմութիւնը համաշխարհային՝ բոլոր ցեղերու և դարերու կեանքին հետ, կանգնեցնել ըստ մը ընդհանուր գոյութեան շքեղ տեսարանը՝ հոն գտնելու համար մեր դիրքը, մեր աստիճանը, մեր ճամբան: Որովհետեւ կեանքն ալ — բնութեան պէս — իր յաւիտենական օրէնքներն ունի. անոնց ծանօթութեամբ է որ մարդը՝ զոհի տեղ՝ տէր կը դառնայ հզօրագոյն ոյժերու. հեղեղին մէջ լոյս կը գտնէ իր ճամբուն, շոգիին մէջ՝ թե՛ իր յառաջադիմութեան: Ինչպէս դարերուն՝ մարդկութիւնը այն ժամանակ կ'իշխէ ճակատագրին երբ դարերու փորձառութեամբ յայտնուած բարոյական օրէնքները — ընկերական փիլիսոփայութեան մէջ հաւաքուած — օգուտ կը բերէ իր ապագային, առանց սակայն անոնցմով կուրանալու և ապագայն ամբողջապէս նոյնացնելու անցեալին հետ: Յաղթութեան համար հարկ է մարգարէի ձիւրք և այս ձիւրքը կը ստացուի «օրէնքներու» ծանօթութեամբ:

Անելորդ է ըսել թէ թիւրքահայ հրապարակախօսները սովորութիւն չունին այսպէս լրջօրէն ըմբռնելու իրենց պաշտօնը. մի քանի խրատ, մի քանի դիտողութիւն իրական դէպքերու վրայ և ահա ղեկավարն են ազգային բաղդին: Կը տարակուսիք որ Վարանդեանի վերածնող հայրենիքը և Հոսսաբէր երկասիրութիւնները — ուր ազգային կեանքի մասին ջա-